

KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİM VE ETKİLEŞİM AÇISINDAN ORTAÇAĞ BİZANS CAMCILIĞINA BAKIŞ*

Zeynep ÇAKMAKÇI**

ÖZET

Bizans sanat ve kültürü açısından bakıldığında, imparatorluğun son yüzyılları ekonomik ve siyasi tüm olumsuzluklara rağmen, bir canlanış ve değişim içindedir. Bu dönemde, Bizans'ın çoğunlukla parasal ve siyasi kaygılarla sürdürdüğü politikalar, devleti kimi zaman Doğu, kimi zaman da Batı kültürleriyle yakınlaştırmış, onu, coğrafi açıdan olduğu kadar kültürel yönden de, iki farklı kültür arasında bir geçiş noktası haline getirmiştir.

Batı'da Venedik ve Ceneviz şehir devletleri, Doğu'da İslam ve Türk devletleriyle gelişen diplomatik ve kültürel ilişkiler, diğer sanat alanlarında olduğu gibi camcılıkta da alışkanlıkların değişmesine ve yeni beğenilere uygun eserlerin ortaya çıkmasına sebep olur. Konstantinopolis'in saray atölyelerinde üretilen lüks cam objelerle, Bizans'ın köklü cam yapım teknikleri ve sırları, Doğu Akdeniz ticaretini tek elinde bulunduran İtalyan şehir devletleri kanalıyla Venedik'e taşınır. Keza, Haçlı seferleriyle Doğu Akdeniz'e gelen Latinler de, burada ikonografik açıdan batılı; form ve bezeme tekniği açısından ise İslami tarzda cam eserler üretirler. Suriye ve Mısır'da hüküm süren İslam devletlerinin de dönemin cam üretim ve ticaretinde önemli bir rol oynadığı ve buralarda üretilen cam objelerin Anadolu'ya ihraç edildiği kazı buluntularıyla anlaşılmaktadır. İslami tarzdaki bu eserlerin çok yakın benzerlerinin, Bizans topraklarının Ortaçağ tabakalarında ele geçmesi, bu dönemde İslam devletleri ve Bizans arasında süre gelen kültürel alışverişin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Bizans Camcılığı, İslam Camcılığı, Venedik, Haçlılar

AN OVERVIEW INTO GLASSWORK IN MEDIEVAL BYZANTINE FROM THE PERSPECTIVE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION AND INTERACTION

ABSTRACT

While the last centuries of Byzantine is known as a period during which the empire lost its economic and political power, the period has been accompanied with a revival and change in cultural and political sense. During the period, the policies maintained by Byzantium for financial and political concerns brought the empire

---

* Bu çalışma, "An Overview Into Glasswork In Medieval Byzantine From The Perspective Of Intercultural Communication And Interaction" başlığı altında, II. International Ceramics, Glass, Porcelain, Enamel, Glaze and Pigment Congress /II. Uluslararası Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Pigment Kongresi'nde (10-12 Ekim 2011-Eskişehir) sunulmuştur.

** Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Aytepe Mevkii-AYDIN
e-mail: zeyneporals@yahoo.com

closer to the Eastern and Western cultures. Also, the empire thus became a transit route between these two different cultures both in geographical and cultural sense.

The diplomatic and cultural relations that developed between the Empire and Venice and Genoa in the West and the Islamic and Turkish states in the East contributed to the emergence of new habits on glassworks as well as in other forms of art. The luxurious glass objects produced in the palace glasshouses in Constantinople and well-established techniques and secrets of glass making in Byzantine were carried to Venice through Italian city states that monopolized over the trade in Eastern Mediterranean. Likewise, the Crusaders produced glass objects which have Islamic form but decorated with depictions from Christianity. Through excavation findings, it is understood that the Islamic states ruling in Syria and Egypt during the period played an important role in glass production and trade at the time. Especially, the glass objects produced in Syria are known to have been exported to Anatolia. The fact that imitations of the Islamic style have been found in layers of Byzantine should lead one to the interpretation that this has been a consequence of cultural exchange.

Keywords: Medieval, Byzantine glass, Islamic Glass, Venice, Crusaders

GİRİŞ

Bizans'ın son yüzyılları, devletin ekonomik ve siyasi anlamda egemenliğini yitirdiği bir süreç olarak kabul edilmekle birlikte, sanatsal ve kültürel anlamda bir canlanış ve değişimi de beraberinde getirir. Bu dönemde, Bizans'ın çoğunlukla parasal ve siyasi kaygılarla sürdürdüğü politikalar, devleti kimi zaman Doğu, kimi zaman Batı kültürleriyle yakınlaştırmış, onu, coğrafi açıdan olduğu kadar kültürel yönden de, iki farklı kültür arasında bir geçiş noktası haline getirmiştir. Konuya Bizans camcılığı açısından bakıldığında, gerek Doğu gerekse Batı ile geliştirilen kültürel ilişkilerin, bu yüzyıllarda cam sanatında belirgin bir Bizans üslubunun oluşmasına imkân vermediği, farklı etkiler altında gerçekleşen üretimin nerede ve kimler tarafından yapıldığı sorusuna ilişkin yanıtların netlik kazanmadığı anlaşılır (Olçay Uçkan- Bulgurlu- Çömezoğlu, 2007, s.42)

Bu etkileşimin ana kaynağını bir yönüyle siyasi egemenlik mücadeleleri, bir yönüyle de yine siyasi nedenlerle gelişen ekonomik ilişkiler oluşturur. 12-13. yüzyılda Anadolu'da İslam kültüründen beslenen ve Bizans'la komşu olan Türklerle yapılan savaşlar ve diplomatik ilişkiler her iki toplumu zorunlu olarak bir araya getirmiş ve kültürel bir etkileşimin temellerini atmıştır. Aynı yüzyıllarda Bizans'ın var olma mücadelesi ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik buhran, Bizans'ı Venedik ve Ceneviz gibi deniz ticaretini tek elinde bulunduran İtalyan şehir devletlerine yakınlaştırır. Bu yaklaşma söz konusu devletlere imparatorluk kara ve deniz sularında ticari imtiyazlar sağlarken, Bizans'ın da savaşlar ve toprak kaybıyla kötüleşen ekonomisini bir ölçüde canlandırır. Bu gelişmenin Bizans camcılığı açısından sonuçları ve etkisi büyüktür. Öyle ki, Konstantinopolis'in saray atölyelerinde üretilen lüks cam objelerle, Bizans'ın köklü cam yapım teknikleri ve sırları, Doğu Akdeniz ticaretini tek elinde bulunduran İtalyan şehir devletleri kanalıyla Venedik'e taşınır. Diğer taraftan Haçlı seferiyle Anadolu'yu geçip Doğu Akdeniz'de küçük Haçlı devletleri kuran Latinler'de bu kültürel değişime katkıda bulunurlar. Latinlerin kontrolündeki bu bölgeler, yüzyıllardan beri cam hammaddesinin ünlü yanı sıra, cam üretim ve bezeme teknikleri açısından değerli birikime sahip usta ve atölyeleriyle bilinir. Nitekim bu atölyeler, Latinlerin egemenliğinde de üretim yapmayı sürdürür. Ortaya çıkan eserler ise ikonografik açıdan batılı; form ve bezeme tekniği açısından ise İslami tarzdadır. Haçlı devletlerinde kendi tüccar kolonilerini bulunduran Venedikliler tarafından ülkelerine götürülen bu camların, buradaki atölyelerde taklitlerinin yapıldığı mevcut eserlerle belgelenmiştir.

Suriye ve Mısır'da hüküm süren İslam devletlerinin de dönemin cam üretim ve ticaretinde önemli bir rol oynadığı ve özellikle Suriye'nin Hama, Rakka ve Şam gibi yerleşimlerinde üretilen cam objelerin Anadolu'ya ihraç edildiği kazı buluntularıyla anlaşılmaktadır. İslami tarzdaki bu eserlerin çok yakın benzerlerinin, Bizans topraklarının Ortaçağ tabakalarında ele geçmesi, bu dönemde İslam devletleri ve Bizans arasında süre gelen kültürel alışverişin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Ortaçağ Bizans Camcılığına Genel Bir Bakış

Günümüze kadar yapılan araştırmalar, Bizanslıların Ortaçağ'da cam üretimde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Konuyla ilgili mevcut bilgiler, arkeolojik buluntular yanında, yazılı kaynaklardan edinilir. Son yıllarda Ortaçağ'da, Bizans egemenliğindeki topraklarda yapılan kazılarla gün yüzüne çıkan arkeolojik buluntular, camın, Bizanslılar tarafından yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte aynı dönemlerde cam üretimi belgeleyen, fırın ya da atölye kalıntısına ilişkin arkeolojik veriler oldukça sınırlıdır. Bu

tip bir üretime ait en önemli arkeolojik keşif, Yunanistan'ın Korinth kentinde yapılan kazılarla tespit edilmiştir. Yerleşimdeki kazılar, 11.-13. yüzyıllarda Bizanslılar, 13.yüzyıl sonları-14.yüzyılda da Franklar tarafından kullanılan cam fırınlarını ortaya çıkarır. Diğer taraftan İmparatorluk başkenti Konstantinopolis'te ise bu tip bir atölye ya da fırına ilişkin arkeolojik bir tespit yapılamamıştır. Bununla birlikte, kentte son yıllarda, Marmaray-Metro inşaatı projesi yapımı sırasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, çok farklı tür ve işlevde cam buluntu tespit edilmiştir¹. Söz konusu buluntular, Bizans başkentindeki cam üretimi ve kullanımını gösteren, bugüne kadar yapılmış en önemli arkeolojik keşif olarak bilim dünyasının ilgisini çekmektedir. Öte yandan yazılı kaynaklar da, kentte cam üretiminin varlığına işaret eden dikkate değer bilgiler sunar (Olçay Uçkan vd., 2007, s.42)

Yazılı kaynakların verdiği bilgiler, arkeolojik buluntularla desteklendiğinde, Bizans dünyasında, günlük yaşam için üretilen daha sade ve işlevsel kaplar yanında, imparatorluğun görkemiyle bağdaşan, lüks tüketime yönelik çok yönlü bir cam endüstrisinin olduğunu sonucuna varılabilir. Bu üretimler, Bizans egemenliği ve denetimi altında gerçekleşmiş olmakla birlikte, imparatorluğun içinde bulunduğu coğrafi şartlar, ekonomik ve siyasi gereklilikler gibi bağlayıcı unsurlar nedeniyle zaman zaman farklı kültürlerin tesiri altında kalır.

Kültürel Etkileşim Açısından Bizans Lüks Kullanımında Cam

Ortaçağ Bizans kazılarında ele geçen cam buluntular, camın günlük yaşam yanı sıra lüks tüketim için de üretildiğini kanıtlar. Olasılıkla saray için üretilen bu eserlere altın yıldız ve emaye teknikleri dikkat çekicidir. Nitekim Başkentte², Kıbrıs³, Korinth⁴, Rusya⁵ ve İtalya'da⁶ bu teknikle üretilmiş benzer tarz ve formda şişeler ortaya çıkarılmıştır. Bu tekniğin uygulanışı hakkında ise yazılı kaynaklar oldukça değerli bilgiler sunar. 12. yüzyılda yaşamış Alman bir keşiş olan Theophilus'un kaleme aldığı "De Diversus Artibus" isimli Latince bir el yazması, Bizanslı cam ustalarının altın ve emaye tekniğini kullanarak insan ve hayvan figürleriyle, bitkisel ve geometrik desenler oluşturduğundan bahseder (Dodwell,1961). Bu eserlerden en ilgi çekici olanı, Venedik St. Marco Hazinesi içinde yer alan mor renkli bir kâsedir (Res.1) (Cutler, 1974, s. 235-254). 1204'deki Latin İstilasası sırasında Başkentten kaçırılıp Venedik'e götürüldüğü anlaşılan bu kâse, klasik etkili bezeme karakteri açısından olduğu kadar dışa dönük ağız kenarında yer alan kufi yazı taklidi emaye teknikli bezemesiyle de dikkat çekicidir⁷. Başkente üretildiği düşünülen ve 10.yüzyıl ortalarına tarihlendirilen bu eserin dekorasyonunda yer

¹ Marmaray-Metro inşaatı Sirkeci kazıları sırasında Helenistik dönemden Osmanlı döneminin sonlarına kadar tarihlenebilen çok farklı tipte cam buluntu ile üretim artışı ele geçmiştir. Buluntular arasındaki Bizans örnekleri çoğunlukla Erken Bizans dönemine ait, başta kadehler, kandiller ve günlük yaşam kapları ile pencere camı ve bileziklerden oluşur. Bunlara ek olarak cam tablet ve külçe parçaları ile altın varaklı camdan yapılmış duvar kaplamaları da kentteki cam üretimi ve kullanımın ileri düzeyini işaret eden önemli arkeolojik verileridir. Söz konusu bu buluntular hakkında detaylı bilgi için bkz. Özgümüş-Canav 2009, s.17-24.; Özgümüş-Canav 2012, s.353-360. Yeni kapı kazılarında bulunan örnekler için bkz. Atik 2009, s.1-6.

² İstanbul Saraçhane kazılarında benzer dekorlu iki cam parçası bulunmuştur. Bunlardan birinde yuvarlak madalyon içerisinde, detayları kazımayla verilmiş kuş motifi yer alırken, diğesinde altın yıldız dal ve yaprak motifleri görülebilir. Bu buluntulardan ilki 12.yüzyıl'a, ikincisi 13.yüzyıl başlarına tarihlenir. Hayes 1992, s.405, Kat no.91-92.

³ Kıbrıs Paphos'daki Saranda Kolones Kalesi'nde bulunan silindirik gövdeli, kısa ve dar boyunlu şişelerle, yukarıya doğru hafifçe genişleyen silindirik gövdeli bir bardak, altın yıldız ve emaye dekorludur. Örnekler için bkz. Megaw 1959, s. 59; Megaw 1968, s.90, 91,92.; Megaw 1972, s. 342

⁴ Korinth'te Kıbrıs örneklerine benzer silindirik gövdeli bir şişe ile benzer dekorasyona sahip kap parçaları ele geçmiştir. Korinth üretimi olduğu düşünülen bu kaplar, 11-12. Yüzyıla tarihlenir. Davidson 1940, s.320

⁵ Rusya Novogradok'ta, biri bardak diğeri de şişe olmak üzere yıldız ve emaye dekorlu cam parçaları bulunmuştur. Shelkovnikov 1966, s. 102-103.

⁶ İtalya'da Tarquinia ve Otronto'da bulunmuş şişeler için bkz. Whitehouse 1983, s.118-120, fig. 6-9

⁷ San Marko kâsesinin dekorasyonunda klasik etkili figürlerle birlikte Kufi yazı bordürünün bir arada kullanılması nerede ve ne zaman yapıldığına dair bazı önemli soruları gündeme getirir. Cutler, dekorasyonda kullanılan profilden verilmiş büstlerle madalyonların, 10-11.yüzyıl Bizans fildişi eserleri üzerindeki bezemelerle büyük benzerlik gösterdiğini, diğer taraftan kufi yazı taklidi bezemelerin de, yaklaşık olarak 950 yıllarında ilk kez Bizans elyazmaları ve mimari süslemelerinde görüldüğünü belirtir. Cutler'a göre o dönemde hükümlü süren

alan İslam etkili bu unsur, Anadolu ve Doğu Akdeniz’de giderek kök salan Türk-İslam kültürünün Bizans sanatına etkisinin erken örneklerinden biridir.

Altın ve emaye tekniğinin birlikte başarıyla uygulandığı eserler, yalnızca Bizans örnekleriyle sınırlı değildir. 12–13.yüzyıllarda İslam dünyasında, Suriye ve Mısır üretimi benzer teknikli cam objelere sıkça rastlanır. Başta, dışa dönük konik ağızlı ve şişkin gövdeli İslami formdaki kandiller olmak üzere, kadehler ve sürahiler söz konusu bu tekniklerle bezelidir. Dekorasyonda çoğunlukla kufi veya nesih yazılı kitabeler, balık ve kuş motifleri, avlanan biniciler, saray yaşamına ilişkin sahneler, emaye tekniğinin sağladığı çok renklilik sayesinde başarıyla uygulanmıştır (Res.2). Mısır’ın Fustat, Suriye’nin, Hama, Rakka, Şam ve Halep gibi önemli camcılık merkezlerinde üretilmiş bu eserlerin, Dünya müzeleri ve özel koleksiyonlara dağılmış örnekleri, İslam camcılığının bu yüzyıllarda ulaştığı yüksek kaliteyi anlamak için yeterlidir⁸.

Suriye atölyelerinin bu ünü, yakın coğrafyadaki komşularını da etkisi altına alır. 12.-13.yüzyıllarda İslam kültürünün, Anadolu’daki başarılı temsilcisi olan Selçuklulara ait arkeolojik izler, altın ve emaye teknikli bu objelerin Anadolu’daki varlığını kanıtlaması bakımından oldukça önemlidir. Selçuklu yazlık sarayı olan Kubadabad’da yapılan kazılarda, üzeri emaye dekorlu kadeh parçalarıyla, az noksanla tamamlanmış bir cam tabak, Anadolu’da bulunmuş ilk önemli örneklerdir⁹. Bu buluntuları Adıyaman’ın Samsat yerleşiminde ele geçen, form ve teknik açıdan yine Suriye üretimlerine yakın benzerlikteki kadehler takip eder. (Şek. 1) İslami tarzdaki bu kadehler, üzerindeki emaye teknikli kufi ve nesih yazılı geniş bordürleri, balık figürleri ve girift rumi desenleriyle Suriye üretimlerinin adeta birer koyası gibidir¹⁰. Mersin, Yumuktepe Höyüğü’nde ele geçmiş, 13.yüzyıla tarihlenen İslami tarza, emaye teknikli bir kandil ise Anadolu buluntusu nadir birkaç örnek arasındadır¹¹ (Şek. 2). Figürlü sahne içermeyen kandil, birbirinden bitkisel motiflerle ayrılmış, mimari kompozisyonlarla bezelidir. Höyük’te bulunan emaye teknikli bir şişe parçası ise üzerindeki dairesel madalyonlar ve yürek motifi bitkisel motifleriyle ilginçtir (Koroğlu, 1998, s. 287, fig. 5–6). Bezeme karakteri açısından 12.-13.yüzyıl silindik formlu Bizans cam şişelerini¹² akla getiren bu şişe parçasıyla İslam kandili, 13. yüzyıl kültür katmanında, İslam ve Bizans medeniyetleri arasındaki yakın ilişki ve etkileşimi bir arada yansıtan dikkate değer örneklerdir.

Emaye ve yıldız dekorlu bu eserlerin bazıları üzerindeki Hıristiyan ikonografisinden alınma sahneler ise dikkat çekicidir. Bunlar arasında, 13.yüzyıl ortasına ait, Suriye üretimi, şişkin karınlı ve uzun boyunlu bir şişe, Manastır’daki günlük yaşamına ilişkin sahneler içerir (Evans,(ed.) 2004, s. 430-431, kat.no. 258.) (Res. 3). Birbirinden ağaçlarla ayrılan ve bir tanesinin kilise olduğu anlaşılan dört farklı yapının çevresinde ya manastırdaki dört mevsim veya kimliği tanımlanamayan bir baş keşiş ya da azizin hayatına ilişkin sahneler resmedilmiştir. Olasılıkla dini ayinlerde kullanılmak için tasarlanmış bu şişe, tören de kullanılan kutsal yağ ya da karışımlarla doludur. Benzer tarzda bezeli bir başka eserde “Baltimore bardakları”(Baltimore Beakers) olarak

VII. Kostantinos Porphyrogenitos (913–959) böyle bir eserin sahibi olmalıdır. Kâsenin tasarımındaki incelik ve özen onun İstanbul’da yapıldığı düşüncesini doğurmuştur. Cutler 1974, 254.

⁸ Emaye dekorlu bu kapların bazı örnekleri için bkz. Carboni, 1998, Clairmont, 1977,s.115- 129 kat. no.392- 470., pl. 24-28.; Kenesson 1998, s.45-49, fig.12.1-6.; Tait 1998, s.50-55, fig. 13.1–5.

⁹ Söz konusu tabağın iç yüzünü, üç sıra halinde dolanan emaye teknikli sülüs yazılı kitabede, eserin Selçuklu sultanı II.Giyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) için yapıldığı belirtilir. Bu kitabe nedeniyle tabağın Anadolu üretimi olduğu düşünülse de bazı araştırmacılar kitabenin üslubu ve cam işçiliği nedeniyle bunun Suriye üretimi olduğu ve sipariş üzerine yapılarak Anadolu’ya gönderildiğini kabul ederler. Öney 1990, s. 65, dipnot 5–6. Bu tabakla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Önder, 1969, s.1-5.

¹⁰ G.Öney bu benzerlik üzerine iki önemli olasılık üzerinde durur. Bunlardan ilki, kadehlerin ya Suriye’den gelen kervan yolları üzerinde yer alan Samsat’ta ya da Güney Anadolu’da Suriyeli cam ustalarınınca üretilmesi ihtimalidir. Diğeri ise bu tip kadehlerin yaygın üretim ve dağılım merkezi olan Şam, Halep ve Rakka gibi Suriye şehirlerinden birinde yapılarak, Anadolu’ya ithal edildiği varsayımdır. Öney 1990, s. 67. Fig. 1/b-c, fig.2 2/a-b-c.

¹¹ Koroğlu, 1999, s.241-252, pl. 69-75.; Koroğlu, 1998, s. 286-287,fig. 3-4, Koroğlu 2004, s.116,119, fig. 16.pl. IX

¹² Bkz. dipnot. 3-7

bilinen uzun konik formlu iki adet kadehtir (Carswell, 1998, s.61–63. Fig. 15.1–15.2). Her ikisi de ağız kenarına yakın sultana övgü içeren Arapça bir kitabeyle kuşatılmış bu kadehlerin küçük olanı üzerinde İsa'nın Kudüs'e Girişi (Res.4a), daha büyük olanında ise Anastasis Kilisesi ile Kubbet-üs Sahra Camisi gibi Kudüs'teki kutsal yapılar betimlenir (Res.4b). Arapça yazı bordürleriyle birlikte Hıristiyan temalı sahneler içeren bu objelerin üzerindeki karma ikonografi bunların, işlevi ve kullanım amacına ilişkin çeşitli soruları da gündeme getirmiştir. Teknik ve forma dayalı gözlemler, söz konusu bu objelerin Müslüman ustalar tarafından yerel atölyelerde üretildiğini düşündürür (Folda, 2005, s.365). Olasılıkla bunlar Batıdan gelen Avrupalı ya da Doğu'da yaşayan Hıristiyan hacılar için üretilmiş hac yolculuğuna ilişkin birer anı objeleridir (Mack, 2005, s.190).

Çoğunlukla Suriye'de üretildiği için "Suriye cam işi" olarak anılan bu kapların Avrupa'da yapılan kazılar yanı sıra, çeşitli müze ve özel koleksiyonlardaki varlığı, camların Batılı hacılar tarafından ülkelerine özenle taşındığını da göstermektedir (Mack, 2005, s.190). Bununla birlikte bazı araştırmacılar, üzerindeki Hıristiyan imgelerden dolayı bunların Avrupa'ya ihraç edilmek için yapıldığını da ileri sürmüşlerdir (Mack, 2005, s.340, dipnot.12). Konuyla ilgili son yıllarda yapılan çalışmalar ise bu varsayımı bir ölçüde zayıflatır. Haçlıların 12.yüzyıl başından beri hüküm sürdüğü Kutsal topraklar, Memluklar tarafından 13.yüzyıl ortalarından itibaren aşamalı olarak yeniden Müslümanların eline geçer. Bu fetih hareketi 1291 yılında Haçlıların en önemli liman kentlerinden biri olan Akra'nın düşmesiyle tamamlanır. Bu gelişme sonunda Papalık, Hıristiyanların, Memlukların elinde bulunan Mısır ve Suriye'yle yapılan ticaretine ambargo getirir (Mack, 2005, s.33–34). 1345 yıllarına kadar ciddi biçimde devam eden bu ambargo dolayısıyla söz konusu ihracatın, bu tarihten önceye kadar yapılamayacağı ve zaten soyluların envanterlerinde de bu tip objelerin bu tarihten sonra yer aldığı ifade edilmektedir (Rogers 1998, s. 69–72). Diğer taraftan, önde gelen ticaret devletlerinin hepsi, Memluklarla yapılan ticaretin karlılığı dolayısıyla ambargoya sıkı bir şekilde uymaktan kaçınırlar. Kimi zaman da ceza almak pahasına ambargoyu açıkça ihlal ederler. Buldukları bir başka yolda gönderdikleri malın başlangıç ve son varış noktalarını gizlemek için Kıbrıs'ı bir ara istasyon olarak kullanmalarındadır. (Mack, 2005, s. 34). Nitekim bu ambargo sırasında, Kıbrıs yoluyla İtalya'ya ulaşan büyük miktardaki mallar arasında cam kaplarda yer alır (Mack, 2005, s.192). Bu durumdan da anlaşıldığı kadarıyla İtalyan şehir devletleriyle İslam ülkeleri arasındaki ticaret, dolaylı da olsa sürmüş gözükmektedir.

Doğu ve Batı arasında kimi zaman zorluklarla da olsa devam eden ticaretin, dönemin cam endüstrisine katkısı yalnızca, Suriye ve Mısır üretimi cam objelerle sınırlı değildir. Doğu Akdeniz'in cam yapımında kullanılan son derece kalite cam hammadde de bu ihracatın bir başka boyutunu oluşturur. Örneğin Venedik, Doğu Akdeniz'de egemenlik süren Haçlı devletlerindeki kendi tüccar kolonileri vasıtasıyla bu değerli hammaddeyi ülkesine taşır. Bu konuyla ilgili bir belgede, Venedik Dukası Giacomo Contarini ve Antakya Prensi VII. Bohemond arasında 1277 yılında yapılan bir anlaşmada, Venedik'te hammadde olarak kullanılmak üzere Trablus limanından yüklenen kırık camla ilgili bir gümrükten bahsedilir. İki devlet arasında yapılan bu anlaşma uyarınca Venedik, kırık cam için gümrük vergisi ödemekten muaf tutulmaktadır (Mack, 2005, s.188).

Söz konusu ticari ilişkiler ve hem hammadde hem de bitmiş cam obje ithali sonucunda Venedik 13.yüzyılın sonlarından itibaren cam endüstrisinde aktif bir rol oynamaya başlar. Bu değişim ülkedeki cam üretimi ve ticaretini düzenleyen yeni yasalar oluşmasına zemin hazırlar. Venedik Meclisinin 1291'de aldığı karar doğrultusunda kentte faaliyet gösteren cam atölyeleri, yangın tehlikesine karşı Murano adasına taşındığı gibi teknik sınırları korumak amacıyla cam ustalarının göç etmesi ve hammadde ihracatı da yasaklanır¹³. Usta göçünün

¹³ Mack, 2005, s. 189. Ayrıca bkz. Dipnot.8

yasaklanması, bu kanundan önce cam fırınlarının kapalı olduğu yaz aylarında Venedik kasabaları ya da Floransa, Napoli, Fransa, Rodos, Girit hatta İstanbul'a çalışmaya giden cam ustaları için hayal kırıklığı olur (Carboni 1998, s.102).

Murano atölyelerinde üretilen en erken tarihli cam objeler, araştırmacıların *Aldrevandin grubu* olarak sınıfladığı bir dizi su bardağıdır. Bu isim, söz konusu bir bardak üzerinde yer alan Aldrevandin isimli Latince bir usta imzasından kaynaklanır (Res. 5). Bardakların konik formu ve emaye teknikli bezemesi dolayısıyla "Suriye işi" cam objelere yakın benzerliği, uzun bir süre bunların Suriye'de üretilip Avrupa'ya ihraç edildiği düşüncesini doğurmuştur¹⁴. Ancak, sonraları Venedik'te 1280 ve 14.yüzyıl ortasında su bardağı ressamlığı yapan kişilere ilişkin dokümanlarının ortaya çıkması (Zecchin, 1969–1970) ve Avrupa'da arkeolojik kazılarla ele geçen benzer buluntular bu varsayımın yeniden gözden geçirilmesine sebep olur (Res. 6) (Krueger, 2002, s.111–132). Ayrıca bardakların günümüz su bardaklarına yakın boyutları, üzerlerinde yer alan armalar, Latince yazılar ile kimi zaman dinsel içerikli figür veya sembollerle, Suriye üretimlerinde usta imzasına rastlanmaması gibi detaylar, bunların Venedik üretimi olduğu kanısını kuvvetlendirmiştir¹⁵. Bezemenin uygulanışı yönüyle de farklılıklar gösteren bu bardaklarda, Suriye işinden farklı olarak emaye bezeme, yalnızca kabın dışına değil, iç yüzeyine de uygulanır. Aldrevandin grubu bardaklar, İslami etkiler taşımakla birlikte, işçilik ve bezeme uygulamasındaki kalite açısından Suriye üretimlerinin görkeminden uzaktır. Nitekim Venedik camcılığı, özellikle de emaye işçiliği giderek gelişmesine rağmen, Suriye işi cam buluntulara olan ilgi ve talep 15.yüzyıla kadar devam eder. Venedik işinden daha pahalı olan bu objeler, seçkin koleksiyoncular ve soylular tarafından zevkle satın alınır (Mack, 2005, s. 192- 193).

Venedik cam işleri, köken itibarıyla Doğu Akdeniz camcılığıyla yakın bir bağ içinde olmakla birlikte Bizans cam yapım gelenekleriyle de sıkı bir ilişki içerisindedir. Bu bağı doğrulayan bir gelişme ise 1280–1348 yılları arasında bazı bardak boyama ressamlarının Bizans topraklarından göçmen usta olarak İtalya'ya gelişidir¹⁶. Böylelikle, günümüze ulaşan başkent üretimlerinin kusursuz işçiliği ve kalitesiyle kendini kanıtlayan Bizans cam endüstrisinin, özenle koruduğu üretim sırları ve teknikleri, usta göçüyle birlikte imparatorluğun denetiminden çıkar. 1204'deki Latin İstilasını yanı sıra, Bizans'ın 12–13.yüzyıllardaki coğrafi konumu gereğince Doğu ve Batı kültürleri arasındaki konumu da, genelde lüks kullanım için üretilmiş cam objelerin, el değiştirmesini kolaylaştırır. Öte yandan Bizans'ın çevre kültürlerle olan diplomatik ilişkilerini güçlendirmek amacıyla da bu tip lüks objelerden faydalandığı bilinir (Olçay Uçkan, vd., 2007, s.42-43).

Kültürel Etkileşim Açısından Bizans Günlük Kullanımında Cam

Bizans camcılığının Ortaçağ üretimleri, altın yıldız ve emaye dekorlu lüks objelerin yanı sıra günlük yaşamda kullanılmak üzere yapılmış, farklı tür ve işlevdeki cam objeleri de barındırır. Aydınlatma amaçlı, pencere camları ve kandiller bu üretimlerin en tanınmış olanlarıdır. Kazı buluntuları ve konuyla ilgili araştırmalar, Bizanslıların farklı türlerde cam kandil yaptığını göstermektedir (Olçay 2001 s. 77–87). Bunlar içinde, madeni

¹⁴İslam camcılığı hakkındaki araştırmalarıyla tanınan C.Lamm, bardaklar üzerindeki emaye bezemeyi dikkate alarak bunların Avrupalı zenginlerin taleplerini karşılamak için Suriye ya da Mısır'da üretildiğini iddia eder ve bu grup cam objeleri Suriye-Frank işi (Syro-Frankish) olarak isimlendirir. Lamm 1929–1930, s.278-279.

¹⁵Bu bardaklara ilişkin yapılan arkeometrik çalışmalar, bunların İslam dönemi emaye dekorlu camlarla benzer kimyasal özellikleri taşıdığını gösterir. Bu durum Venedik'in, Yakın Doğu'dan hammadde ithal ettiğini doğrular. Araştırmacıların vardığı sonuç bu bardakların, Yakındoğu'dan getirilen hammaddeyle Venedik'te üretildiği yönündedir. Bkz. Verita, 1998, s. 129–134.

¹⁶Kaynakların verdiği bilgilere göre bu ressamlardan biri Mora Yarımadası'ndan gelen Yunanlı Gregorio, diğerleri Dalmaçyalı Bartolomeus ile kardeşi Donino'dur. Bkz. Carboni, 1998, s. 101–104.

askılar yardımıyla gövdesi ya da ağız kenarındaki kulplardan asılarak kullanılan kulplu kandiller önemli bir yer tutar. Geç Roma döneminden itibaren örnekleri görülen bu kandillerin Bizans üretimleri, kendi içinde farklılıklar gösterse de genel olarak kâse formudur (Şek.3).

Bununla birlikte Bizans egemenliğinde ve etkisinde kalan yerleşimlerde yapılan kazılar sırasında, bu genel formun çok dışında İslami tarza yakın kulplu kandiller ele geçer. Anadolu örnekleri içinde, Kuşadası Kadıkalesi buluntusu, açık zeytin yeşili bir kandil, İslam kandillerini akla getiren ters konik boynu ve armudi gövdesiyle Ortaçağ üretimi Bizans kulplu kandilleri için alışılmadık yeni bir form sunar (Oral Çakmakçı 2008, s.131, Kat.no. 37) (Şek. 4). Kandilin kulpları, pek sık rastlanmayacak bir şekilde gövde üzerine değil, boyun kısmına applike edilmiş ve bir ucu aşağı doğru uzatılarak gövde üzerine yapııştırılmıştır. Benzer kulp biçimlenişi ve cam ipi bezemeli kandiller, Korinth yerleşiminin Frank işgal tabakalarında da (13.-14.yüzyıl) gözlenir¹⁷ (Şek.5). Kandillerin üzerinde yer alan dalgalı cam ipi bezemeler, İslam kandilleri üzerinde daha sık görülmekle birlikte, Ortaçağ Bizans cam eserlerinde de kendini gösterir¹⁸. Söz konusu örneklerden de anlaşıldığı gibi Bizans camcılığı, ona coğrafi açıdan hiç de uzak olmayan Müslüman komşularının beğenilerinden izler taşır. Yalnız burada önemle belirtilmesi gereken nokta, bu kandillerin tam anlamıyla İslami benzerlerinin birebir taklidi olmadığı ve Bizanslı ustaların ellerinde yeniden yorumlandığıdır.

Kültürel etkileşime ilişkin benzer gözlem, Bizans günlük kullanım kapları içinde yapılabilir. Son yıllarda yapılan kazılar, hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız Bizans günlük cam kaplarına ilişkin dikkate değer veriler sunar. Bu buluntuların en ilginç, kaideden ağız kenarına doğru genişleyerek yükselen, koni biçimli bardaklardır (Şek.6).

Bunlar, formlarıyla İslam kadehlerini akla getirmekle birlikte boyut olarak onlardan daha kısadır. Bardakların özelliği gövdeleri veya ağız kenarlarını kuşatan cam ipi bezemelerle bunların sınırladığı alan içine yapılaşma nokta şekilli kabartma cam aplikasyonlardır.

Zeytin yeşili ve sarımsı yeşil renklerde, az miktarda hava kabarcığına sahip, yüzeyleri oldukça parlak olan bu bardakların, Kuşadası Kadıkalesi (Şek. 6), Pergamon (Res. 7) ve Metropolis yerleşimlerinin 12.-13.yüzyıl Bizans tabakalarında renk, işçilik, form ve bezeme karakteriyle birbirine benzer örnekleri tespit edilmiştir ve bunların yerel üretim olduğu düşünülmektedir.¹⁹

Bu bardakların bazılarının dış yüzüne, fırça ucuyla, grimsi beyaz renkte emaye teknikli ve küçük beneklerden oluşan bir bezeme yapılıdır. Bunlar, ya birbirini takip eden sıralar halinde ya birbiriyle kesişen baklava motifleri oluşturacak şekilde ya da üçlü beneklerden oluşan rozetler halinde, simetrik veya gelişigüzel bir dizilişte, kabın yüzeyine uygulanır.

Batı Anadolu yerleşimlerinin Bizans tabakalarında ele geçen bardakların içinde sayıları çok fazla olmamakla birlikte bu tarzda yapılmış bezemelere rastlanır²⁰(Res. 8). Ancak bu buluntuların sayıca azlığı

¹⁷ Williams-Zervos 1993, s.24, fig. 6/18-23, Pl. 7/18a, Pl. 8/20a-b, Pl.9/19,23.

¹⁸ Söz konusu örnekler Anadolu buluntusudur. Demre, Aziz Nikolaos kilisesi kazılarında bulunan bir kandille Sardes kökenli yurtdışında olan bir kandil, formları ve kulplarındaki bezemelerle İslami tarzdaki kandillere oldukça benzerdir. Demre için bkz., Çömezoğlu 2007, s.117, Kat. No. 48 (9.-11.yüzyıl), Sardes buluntusu için bkz. Philippe 1990, s.43, Fig.54 (9.yüzyıl). Aigai ve Amorium kazılarında da bu tip kandillere ait olabilecek gövde ve kulp parçaları ele geçmiştir. Aigai için bkz. Oral Çakmakçı 2008, s.132-135, Kat. No. 38-41. (9-12.yüzyıl). Keza Pergamon kazılarında da kaide biçimlenişi farklılık dışında, formuyla Kadıkalesi ve Korint örneklerine paralel buluntular tespit edilmiştir. Schwarzer 2009, s. 108, tafel 3/47-48 (12-13.yüzyıl)

¹⁹Bu bardaklar için sırasıyla bkz. Oral Çakmakçı, s.204-209,kat. No. 110-115 (11.-13.yüzyıl); Schwarzer 2009, s. 108, tafel 3/51-53 (12-13.yüzyıl);Tezel 1994, s.37-38, Levha 20/90,92-96.

²⁰ Pergamon ve Metropolis buluntuları arasında benek motifli bezeli cam parçalar ele geçmiştir. Schwarzer 2009, s. 108, tafel 3/55-56 (13.yüzyıl); Tezel 1994, s.38, Levha 20/95. Kadıkalesi örnekleri arasında da bu tarz bezeleri bardaklara ait gövde ve kaideler tarafımdan gözlemlenmiştir. Son yıllarda Kemalpaşa, Nif (Olympos) Dağı, Başpınar kazılarında da benzer dekorasyona sahip cam bardaklar tespit edilmiştir. Bunlar arasındaki bir cam bardak, kısmen kuyruğu, pençesi ve kanadı seçilebilen bir kartal motifliyle ilginç bir kompozisyon sunar. Bu buluntular için bkz. Özgümiş Canav - Kanyak, 2012,s.295-301

nedeniyle yerel üretim olmayıp ithal edildiği düşünülmektedir²¹. Aynı yüzyıllarda İslam dünyasında üretilen cam objeler üzerinde de benzer motiflerin varlığı dikkat çekicidir.

Benek motifleri, Venedik Murano üretimi Aldrevandin grubu bardaklarda görüldüğü gibi önceleri ana motifi sınırlayan bir bezeme olarak kullanılmış, 14.-15. yüzyıllarda ise ana motif haline gelmiştir (Res. 9). R.Mack, Venedik ve İslam camcılığı hakkında yaptığı karşılaştırmada, cam üzerinde görülen bu tip benekli dekorların, Suriye cam objelerinin üzerinde 12.yüzyıl sonundan- 13.yüzyıl ortasına kadar yaygın olarak görüldüğünü, ancak yüzyıl sonlarında daha geri planda kaldığını; buna karşıt olarak Venedik objelerinde tam tersine bir gelişimin izlendiğini belirtir. Ona göre Venedik cam işçiliğinin bu örnekleri Suriye camlarından ziyade kökeni ve bezeme anlayışı Ortaçağ İslam seramiklerine dayanan proto-Majolica seramiklerinden etkilenmiştir (Mack 2005, s. 195–196).

Cam ipi ve cam aplikasyonu bezeli bardakların Bizans tabakalarında varlığı henüz çok yeni arkeolojik buluntularla belgelenmiş olmasına rağmen; İslam dünyasındaki keşfi, çok daha öncelere dayanır. İslam sanatında bardaktan çok, kadeh olarak tanımlan bu kapların yakın benzerleri Suriye ve Mısır kökenlidir. Bu şehirlerde üretilen cam kaplar, ayrıntılı olarak ilk kez C.J. Lamm tarafından konu edilip sınıflandırılmıştır. Lamm, Suriye ve Mısır kökenli cam kadehler arasında, cam ipi ve kabartma cam applike bezeli bardakların yoğun olarak görüldüğünü ve bu teknikle yalnızca kadehlerin değil farklı kaplarında bezendiğini belirtir (Lamm 1930, s.87,89–90, pl. 26/12–18, Pl.27/2–8). Çoğunlukla, 12.-13.yüzyıla ait bu kadehlerin, bazı örnekleri üzerindeki kabartma bezemeler ya mavi renkli ya da renksizdir. Ancak renksiz olanların tepesine küçük mavi noktalar eklenmiştir (Lamm 1930, s.89–90, Pl.26/12–18, Pl.27/2–4,15).

Yakın Doğu'da ilerleyen yıllarda yapılan kazı ve araştırmalar, benzer tarzda üretilmiş kadehlerin sayısını artırır. Bunlar içinde, Mısır'ın Al Qadim yerleşiminde bulunan, 13.-14.yüzyıla tarihli, kabartma cam applike ve cam ipi sarma teknikli kadeh kaideleriyle (Whitcomb 1983, s. 102, Fig. 3/ o), Suriye'nin Hama kazılarında bulunmuş, 12.-13. yüzyıl sonuna ait benzer kadehler (Riis-Poulsen 1957, s.57–58, fig.157–162), yine Suriye Müzesi'nde sergilenen yaklaşık 1300 yılına tarihli bir cam kadeh (Pinder-Wilson 1964, s.27, Fig. 8) (Res. 10), bu tip bardakların Ortaçağ İslam dünyasında sevilerek kullanıldığını ve geniş bir alana yayıldığını gösterir.

Anadolu'da ise İslam ve Türk dönemi kazılarında çıkan cam buluntunun yeterince tanıtılmaması nedeniyle, benzer kadehler, yalnızca Samsat ve Kubadabad örnekleriyle sınırlı kalır. Samsat'tan ele geçenler, tipik İslam kadehleri formunda uzun boylu ve geniş ağızlı olup, gövdeleri cam ipiyle kuşatılmış, kalın bir bordür içinde küçük cam noktalarla bezelidir (Öney 1990, s. 66–67, Fig.81, Çiz. 1a, Çiz. 2e-f) (Şek. 7). 13.yüzyıla tarihlenen Kubadabad buluntularında da renksiz camdan yapılmış kadeh parçaları üzerinde, Samsat örneklerini anımsatan kabartma küçük noktalar gözlenmiştir. Buluntular arasındaki yeşilimsi sarı renkli, parlak görünümlü kadeh kaidelerine ait parçalar, yapım tekniği ve gövdelerindeki cam ipi bezemelerin uygulandığı açısından Bizans bardaklarının yakın benzerleridir (Uysal 2008,s.85–209, Kat.1–125). Söz konusu bu buluntular, aynı yüzyıllarda iki farklı kültürde, ortak bazı beğenilerin geliştiğini ve kültürel alışverişin azımsanmayacak kadar kuvvetli olduğunu gösteren önemli ipuçlarıdır. Mevcut buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Bizans örnekleri, Suriye ve Mısır kökenli İslam kadehlerinin olasılıkla Anadolu üretimi taklidi ya da Bizanslı ustalarca yeniden yorumlanmış bir şekli olmalıdır. Ortaçağ deniz ticareti yanı sıra Anadolu ve Balkanlara göç eden Suriye ve Mısır kökenli ustalar kanalıyla da bu tip bardakların Anadolu'da tanınması da bir diğer olasılıktır.

²¹ Pergamon örneklerinin, diğer cam buluntular içindeki sayısal azlığı nedeniyle bunların yerel üretim olmayıp, ithal edildiği düşünülmektedir. Schwarzer, 2009, s. 95.

Bizans camcılığının bu yüzyıllarda dikkati çeken bir başka üretimi ise yayınlarda *pruned beaker* olarak tanımlanan bir diğer bardak grubudur. Bunların en belirgin özelliği, kaidesinden ağız kenarına kadar gövdesi üzerine rastgele serpiştirilmiş, dışa taşkın, iri kabartma cam aplikasyonlarla bezenmesidir. Başlıca iki ayrı formda üretilmiş bu tipin bilinen en eski örnekleri, Korinth buluntuları arasında seçilir. Bu grubun ilk tipinde kaideden başlayarak genişleyen gövde, ağız kenarına yakın daralır ve hafif küresel bir görünüm alır. Ağız kenarı ise dışa dönük şekillenmiştir (Şek. 8a). İkinci tipi ise ağza doğru bir miktar genişleyen silindirik gövdeli ve dışa dönük ağız kenarlıdır (Şek. 8b). Ancak bunlar, kaide çemberini çevreleyen dışa taşkın damla şekilli bezemelerle karakteristiktir. Davidson, buluntular arasındaki bardaklarının yerleşimdeki cam fırınlarından Agora Güney Merkez’de üretildiği belirtmekte ve onları 11.-12. Yüzyıl ortasına tarihlemektedir²². Bununla birlikte Korinth’de daha sonra yapılan çalışmalar, bu kronolojinin yeniden gözden geçirilmesine sebep olur. D.Whitehouse, güney Agora merkez atölyesinin 13.-14.yüzyılda Korinth’deki Frank işgali döneminde kullanıldığını ve burada olasılıkla İtalyan ustaların çalıştığını belirtir²³. Bu düşüncüyü doğuran nedenlerde buluntuların İtalya’daki Ortaçağ yerleşimlerinde ele geçen cam objelere benzerliğidir. Arkeolojik buluntular dikkatle takip edildiğinde, bu bardakların benzerlerinin, Avrupa’da Balkanlardan İtalya’ya kadar uzanan bir coğrafyaya yayıldığı görülür²⁴. V.Han, özellikle 14.-15.yüzyılın ilk çeyreğinde Bizans, Murano ve Balkanlardaki diğer önemli bir cam üretim merkezi olan Dubrovnik’in stil benzerliği olan kapların üretildiği merkezler olarak düşünülmesi gerektiğini arkeolojik buluntular ve tarihi gerçeklere dayalı olarak ifade eder²⁵.

Korinth buluntularına benzer *pruned beaker* bardakların İstanbul ve Anadolu’daki Bizans tabaklarından gelen yeni örnekleri bilinmektedir. Güncel yayın ve çalışmalarla bilim dünyasına sunulan bu örnekler, çoğunlukla gövde parçalarından oluşur ve diğer cam buluntular yanında sayıca sınırlıdır. İstanbul Saraçhane²⁶, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi²⁷, Alexandria Troas²⁸, Kadıkalesi/Anaia²⁹ (Şek. 10) buluntuları içinde söz konusu bardaklar ait parçalar tanımlanmıştır.

Son yıllarda yapılan kazılar, *pruned beaker* benzeri bardakların Ortaçağ İslam dünyasında da kullanıldığını gösterir. Bu bağlamda, Alanya İç kalesi içindeki 13. yüzyıla ait Selçuklu sarayı kazılarında da ele cam parçalar oldukça dikkat çekicidir³⁰ (Şek. 11). Tamamı kırık olan bu parçalar üzerinde oldukça iri bir şekilde yapılmış düğme benzeri cam aplikasyonlar görülür. Ö. Bakırer (2009), söz konusu örneklerin çok kırık olmasından dolayı nasıl bir kaba ait olabileceğinin tam olarak bilinemediğini ancak olasılıkla bardak olduklarını ifade eder. Bugüne kadar yapılan kazılarda sarayda herhangi bir cam atölyesi tespit edilmemiş olmasından, ele

²² Davidson 1940, s. 307, Fig. 11-12/1-3; Davidson 1952, s.113, Kat. No. 742,744.

²³ Whitehouse 1991, s. 73-62; Whitehouse 1993, s.59-62. Korint’teki Frank işgal dönemine ait cam buluntular için bkz. Williams-Zervos 1993, s. 27, Fig. 8/25-30, pl. 7/25-30

²⁴ Balkanlarda bu şekilde bezenmiş kaplara ilişkin cam parçaları ele geçmiştir. Ancak bunların ne tip kaplara ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu örnekler için bkz. Han, 1975, s.119. Damla şekilli kaidelere sahip kaplar için Bkz. Han 1975, s. 119, fig.4/b-d; Macaristan örnekleri için bkz. Holl-Gyürky, 1986, s. 73, fig. 4/1; İtalya buluntuları için bkz. HARDEN 1966, s. 74, fig. 5-7, Whitehouse 1983, s.115-116.

²⁵ V. Han, Balkanlarda bulunan camların kökenine yönelik çalışmasında, bu yüzyıllarda özellikle Bizans ve Balkanların ortaları arasındaki ticari ve kültürel ilişkilerin Selanik vasıtasıyla sürdürüldüğünü belirtir. Bu bağlantı bir yandan Selanik üzerinden Belgrad’a uzanırken, diğer yandan Dubrovnik-Selanik rotasıyla Bizans’a ulaşır. Han, tüccarların bu rota üzerinde olasılıkla cam objelerin de ticaretini yaptığını ifade eder. Keza, 14. yüzyılda Venedik hâkimiyetinde bulunan Girit adasında da Murano’lu cam ustalarının faaliyet gösterdiği atölyeler bulunduğu ve hatta bu ustaların çalışmak için İstanbul’a gelip, burada cam imal ettiğinden söz eder. Han, 1975, s. 120.

²⁶ Hayes 1992, s.408, fig.152/68 (11.-13.yüzyıl)

²⁷ Çömezoğlu 2007, s.321-322 /Kat. no-216-218, res.no 23-24.Demre kazılarında *pruned beaker*lara ait üç gövde parçası bulunmuştur. Bu örneklerden ikisi üzerindeki kabartmalar gövde ile aynı renkli, biri ise mavi renklidir. Parçalar, benzer örneklerle dayanılarak 11.-13.yüzyıla tarihlendirir.

²⁸ Schwarzer 2009, s.83, Tafel 3/51-52. Ayrıca bkz. Bakırer 2009,s. 207. Söz konusu camlardan yerleşim sadece iki parça ele geçmiştir. Buluntu tabakasına göre 12.-13.yüzyıla tarihlenen parçaların ithal olduğu sanılmaktadır.

²⁹ Henüz yayınlanmış olan Kadıkalesi/Anaia örnekleri, gövdeye ait küçük parçalar halindedir ve ince ve renksiz camdan üretilmiştir. Cam üzerindeki kabartmalarda gövde ile aynı renklidir.

³⁰ Bakırer 2009, s. 199-212, fig. 1-6

geçen örneklerin, sarayın henüz kazılmayan bir başka yerinde mi üretildiği yoksa Mısır veya Suriye'den ithal mi edildiği ya da bu şehirlerin birinden gelen ustalar tarafından mı yapıldığı gibi olasılıklar üzerinde durulmaktadır (Bakırer 2009, s. 208).

Son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalar, Bizans'ın kabartma bezekli bardaklarının (prunted beaker), Yakın Doğu'daki Haçlı üretimleri arasında da birebir örneklerinin varlığını ortaya koymuştur. Bugün Tel Aviv Ha'aretz Museum koleksiyonunda yer alan İsrail Beth Shean³¹ buluntusu bir bardakla, İsrail Akra'da ele geçen benzer bir örnek bu bağlamda dikkat çekicidir³². Keza Akra yakınındaki İsrail/Samaria yerleşiminde bulunan Haçlı dönemine ait tuğla bir cam fırını ve kabartma bezekli camlara ait parçalar, bu kapların, kuşkuyla yer bırakmayacak bir şekilde Yakın Doğu'da üretildiğinin kanıtlarıdır (Weinberg 1985, s. 305–316).

Cam bardaklar üzerine yapılan cam aplikasyonları 14. yüzyıldan sonra da Batı dünyasında sevilerek kullanılmıştır. Korinth kazılarında ilk örneklerini gördüğümüz kabartma aplikasyonla bezeli cam bardak üretimi (prunted beaker), zamanla form ve isim değiştirerek varlığını sürdürür. Önceleri cam aplikasyonun biçiminde başlayan değişim, sonraki yüzyıllarda bardakların formlarına da taşınmış ve zaman zaman Avrupa resimlerinde de örneklerini gördüğümüz farklı formda içki kapları ortaya çıkmıştır. Söz konusu bardaklar, 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başından, 17.yüzyıla kadar, sırasıyla Krautstrunk, Berkemeier ve Roemer adını alarak temelde kabartma cam aplikasyonun kullanımına dayalı bir gelişim çizgisinde, Balkanlar ve Kuzey Avrupa'da üretilmiştir (Henkes-Henderson1998, s. 89–90). (Şek. 12).

Batı Anadolu buluntusu Bizans bardakları, ilk bakışta, Korinth'ten Balkanlara, oradan da İtalya ve Orta Avrupa'ya kadar yayılan pruned beaker bardaklar ile İslam kadehlerinden ayrı örnekler gibi görülse de aslında onlardan bağımsız olarak değerlendirilemez. Farklı inanışlar ve farklı coğrafyalarda hemen hemen aynı yüzyıllarda bu benzer bardakların varlığı, belki de Batı Anadolu Bizans örneklerinin, 11.-12. yüzyıl Balkan ve 13–14.yüzyıl Haçlı üretimleriyle, 9.yüzyıldan 14. yüzyıl arasına yayılan İslam kadehleri arasında hem coğrafi hem de form açısından geçiş örnekleri olduğunu düşündürür. Balkanlar ve Anadolu'ya göç eden Suriye ve Mısır kökenli ustaların İslam topraklarından getirdikleri teknik ve estetik beğenin Bizans'ta yeniden yorumlanması da bu tip bardakların ortaya çıkmasına kaynaklık etmiş olmalıdır.

Ortaçağ Bizans ve İslam camcılığının ortak bir noktada buluştuğu bir başka cam grubu kuşkusuz pencere camlarıdır. Bu dönemde üretilen örnekler, alçı ya da taştan yapılmış yuvarlak delikli pencere şebekelerin içine yerleştirilerek kullanılır. Katlı kenarlı ve yuvarlak formu bu camlar, Bizans egemenliğindeki bölgelerde olduğu kadar³³, sınır komşuları Selçuklular'da da yaygın olarak görülür³⁴. Bu durum kültürel bir alışverişten ziyade, bu tip pencere camlarının, camdan yapılmış diğer kaplara göre işlevsel özelliğinin, sanatsal yanından daha fazla ön planda tutulmasından kaynaklanmış olabilir. Her iki kültüründe, yapıların iç mekânlarını aydınlatmak için kendilerine göre en ekonomik ve kullanışlı yolu seçtiği söylenebilir. Yine bu dönemde Bizans'ın başkentteki anıtsal kiliseleri için tasarlanmış, kurşun kayıtlı, figürlü ve boyalı pencere camlarının üretildiği bilinmektedir. Araştırmacılar bu örneklerin, Avrupa'da daha erken tarihlerden itibaren bilinen vitraylara benzerlik gösterdiklerini, bununla birlikte kalite ve işçilik açısından son derece başarılı olduklarını belirtir (Megaw 1963, s. 349-362). Aynı yüzyıllarda bir yandan Doğuya özgü taş ve alçı şebekelere yerleştirilen

³¹ Boas 1999, s.149

³² Gorin-Rosen 1997, s. 82–84 Fig. 2/20a-26

³³ Söz konusu buluntular ve tarihlendirme için bkz. Gill 2002, s.112/ (1987–1993 buluntuları için) fig. 1/32 597–611, (1993–1997 buluntuları için) fig. 2/43 827–839, 841–842 (M.S. 850–950); Davidson 1952, 144, Pl. 73/1061–1065 (11.yüzyıl–12.yüzyıl ortası); Olcay 1997, Lev. XVII/165–177, Lev. XXVIII/ 178–184, Lev. XXIX/ 185–192 (11–13.yüzyıl)

³⁴ Kubadabad sarayında yapılan kazılar sırasında katlı kenarlı ve yuvarlak pencere camları bulunmuştur. Geniş bir renk skalasına sahip bu pencere camlarının arasında Bizans örneklerinde görülmeyen kobalt mavimsi camlara rastlanır. Bkz. Uysal 2008, s.275-332, Kat.no 191-249

yuvarlak pencere camlarının, diğer taraftan ise Batıya özgü vitraylı pencere camlarının üretimi, Bizans camcılığının maruz kaldığı kültürel etkileşimi bir kez daha vurgular (Olca Uçkan v.d. 2007,s. 44).

Kültürel etkileşimin bir başka boyutu ise Bizans kültürünün günlük yaşamda en çok tercih ettiği objeler arasında yer alan cam bileziklerdir. Theophilus cam bilezik üretimi hakkında verdiği bilgilerde, Bizanslıların cam bilezikleri ek yerleri olmadan özenle ürettiklerini belirtir. Genellikle sivil yerleşimlerde yoğun olarak karşılaşılan bileziklerin bir grubu tamamen Bizans'a özgüdür. Ön yüzündeki haçlar, bitkisel ve geometrik desenler ve hayvan figürleriyle karakteristik olan bu tipin 11.-13.yüzyıllarda yaygın olduğu bilinir. Diğer bir grup ise siyah renkli, üzeri renkli cam ipi sarılı spiral bileziklerle bunların çeşitlemesinden oluşur. Bu tip örneklerin Bizans yerleşimlerinde olduğu kadar İslam yerleşimlerinde yaygın olarak bulunması, iki kültürde de ortak beğenilerin oluştuğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Elbette ki Bizans dünyasının cam eşya türleri yukarıda kısmen değindiğimiz örneklerle sınırlı değildir. Fakat burada seçtiğimiz objeler, ilk planda kültürlerarası alışverişe ait ipuçları sunan veya böyle bir etkileşimi düşündüren örneklerdir. Roma döneminin ayrıntılı cam tipolojisi göz önüne alındığında, özellikle Ortaçağ Bizans günlük camına ait objelerin nitelikleri, form ve kullanım amaçları hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığımız görülmüyor. Bizans yerleşimlerinden çıkan yeni buluntular, konuyla ilgili bildiklerimizi yeniden gözden geçirmemize ve sorgulamamıza sebep olmaktadır. Ortaya çıkan yeni camlar, birbiriyle çağdaş ancak farklı kültür tabakalarından çıkan mevcut örneklerle bir araya gelince ilk gözlemlenen, kaynağı tam olarak açıklanamayan bir benzerliktir. Bu benzerlik kim kimi etkiledi ya da kim kimden etkilendi gibi sorular yanında bunların nerede ve kimler tarafından üretildiği gibi soruları da gündeme getirir. Ancak bu sorulara kesin cevaplar vermek, mevcut veriler dikkate alındığında oldukça zordur. Görünen o ki, Bizans topraklarının 11.yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde Doğu ve Batı dünyası arasında bir geçiş alanı olması, diğer sanat alanlarında olduğu gibi camcılıkta da farklı etkilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dönemin Bizans cam eserleri ve arkeolojik buluntuları incelendiğinde, bu etkileşimin asla birebir taklitle sonuçlanmadığı, örneklerin, belli bir kültürel alışverişi işaret etmekle birlikte, birbirlerinden farklı özellikler içerdiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Atik, Ş. (2009). Late Roman/Early Byzantine Glass Finds from the Marmaray Rescue Excavation at Yenikapı in Istanbul, *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean, Colloquia Anatolica et Aegaea – Acta Congressus Internationalis Smyrrensis II/* (ed. Laflı E.) Izmir, 1-6.
- Bakırer, Ö. (2009). Glass from the Seljuk Palace at Alanya, *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean, Colloquia Anatolica et Aegaea – Acta Congressus Internationalis Smyrrensis II/* (ed. Laflı E.) Izmir, 199–212.
- Boas, A. J. (1999). *Crusader Archaeology. The Material Culture of the Latin East*, London.
- Carboni, S. (1998). Gregorio's Tale; or, Of enameled glass production in Venice, *Gilded and Enamelled Glass from the Middle East*, (ed. Ward, R.), London, 101–106.
- Carboni, S. (2001). *Glass From Islamic Lands, The Al-Sabah Collection Kuwait National Museum*, London.
- Carswell, J. (1998). The Baltimore Beakers, *Gilded and Enamelled Glass from the Middle East*, (ed. Ward, R.), London, 61-63.
- Clairmont, C.W. (1977). *Catalogue of Ancient and Islamic Glass, Benaki Museum*, Athens.
- Cutler, A. (1974). The Mythological bowl in the Treasury of San Marco at Venice, *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles* (ed. Kouymjian, D.K.), Beirut, 23-54.
- Çömezoğlu, Ö. (2007). *Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Davidson, G. R. (1940). A Medieval Glass Factory at Corinth, *AJA*, (44), 297 – 324.
- Davidson, G. R. (1952). *Corinth XII, The Minor Objects*, Princeton.
- Dodwell, C. (1961). *Theophilus De Diversis Artibus*, London.
- Evans, H.C. (ed.)(2004). *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, New York.
- Folda, J. (2005). *Crusader Art in the Holy Land, From the Third Crusade to the Fall of Acre, 1187–1291*, Cambridge.
- Gill, M.A.V. (2002). *Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987–1997)*, BAR International Series 1070, England.
- Gorin-Rosen, Y. (1997). Excavations of the Courthouse Site at Akko: Medieval Glass Vessels, *ATIQOT*, (31), 75–85.
- Han, V. (1975). The Origin and Style of Medieval Glass Found in the Central Balkans, *JGS* (17), 114–126.
- Harden, D. B. (1966). Some Glass Fragments, Mainly of the 12th-13th Century A.D., From Northern Apulia, *JGS* (8), 70-79.
- Hayes, J. W. (1992). *Excavations Saraçhane in İstanbul, Vol. II*, Princeton, 400–421.
- Henkes, H.E.-Henderson, J. (1998). The Spun-Stem Roemer, A Hitherto Overlooked Roemer Type: Typology, Technology, and Distribution, *JGS* (40), 89–103.
- Holl-Gyürky, K. (1986). The use of Glass in Medieval Hungary, *JGS* (28), 70–81.
- Kenesson, S.S. (1998). Islamic Enamelled Beakers: a new chronology, *Gilded and Enamelled Glass from the Middle East*, (ed. Ward, R.), London, 45–49.

- Koroğlu, G. (1998). Selected Medieval Glass Artifacts from Yumuktepe Mound, *Studi di Antichità* (11), 283–294.
- Koroğlu, G. (1999). Yumuktepe Höyüğü 1997 Yılı Ortaçağ Kazı Çalışmaları ve İslami Döneme ait bir Cam Kandil, *OLBA* II(1), 241–252.
- Koroğlu, G. (2004). *Yumuktepe in the Middle Ages, Mersin Yumuktepe a Resappraisal*, Lecce, 103–132.
- Krueger, I. (2002). A Second Aldrevandin Beaker and an update on a group of Enameled Glass, *JGS* (44), 111–132.
- Lamm, C. J. (1929–1930). *Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten I-II*, Berlin.
- Mack, R.E. (2005). *Doğu Malı Batı Sanatı, İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300–1600*, İstanbul.
- Megaw, A.H.S. (1959). A Twelfth Century Scent Bottle from Cyprus, *JGS* (4), 262–265.
- Megaw, A.H.S. (1963). Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, *DOP*, (XVII), 333 – 371.
- Megaw, A.H.S. (1968). More Gilt and Enameled Glass from Cyprus, *JGS* (10), 88 – 104.
- Megaw, A.H.S. (1972). Supplementary Excavations on a Castle Site at Paphos, Cyprus, 1970–1971, *DOP* (26), 323–343.
- Olçay, Y. (1997). *Antalya'nın Demre (Kale) İlçesindeki Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı 1989–1995 Yılları Cam Buluntuları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Olçay, B. Y. –Acara, M. (1997). Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Kullanılan Aydınlatma Gereçleri, *Adalya*, (II) 249–266.
- Olçay, Y. (2001). Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia, *JGS* (43), 77 – 87.
- Olçay Uçkan, Y. - Bulgurlu V.- Çömezoğlu, Ö. (2007). Lüks Üretimde ve Günlük Kullanımda Cam Sanatı/ Glasswork in Luxury Production and Everyday Life, “*Kalanlar*” 12.ve 13. yüzyıllarda Türkiye’de Bizans/ “*The Remnants*” 12th and 13th Centuries Byzantine Objects in Turkey, İstanbul, 42–47.
- Oral Çakmakçı, Z. (2008). *Örnekler Işığında Bizans Asia’sında Cam Sanatı*, (Yayınlanmamış Doktora tezi), E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı, , İzmir.
- Öney, G. (1990). 12.-13. yüzyıl Anadolu Cam İşçiliğinde Kadeh, *I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu 26–27 Nisan 1988/ 1st International Anatolian Glass Symposium April 26th-27th 1988*, İstanbul, 64 – 69.
- Önder, M. (1969). Selçuklu Devrine Ait Bir Cam Tabak, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* (2), 1–5.
- Özgümmüş-Canav, Ü. (2009). Late Roman And Early Byzantine Glass Finds From Marmaray Excavations At Sirkeci, *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean, Colloquia Anatolica et Aegaea – Acta Congressus Internationalis Smyrrensis III* (ed. Laflı E.) İzmir, s.17-24.
- Özgümmüş-Canav, Ü. (2012). Recent Glass Finds in Istanbul, *AIHV* (18), s. 353-360.
- Özgümmüş-Canav, Ü.- Kanyak, S. (2012). Nif (Olympos) Dağı Kazıları Cam Buluntuları, *Türkiye’de Arkeometrinin Ulu Çınarları*, (ed.Ali Akın Akyol) ,İstanbul, s.295-301.
- Philippe, J. (1990). Reflections on Byzantine Glass, *I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu 26–27 Nisan 1988/ 1st International Anatolian Glass Symposium April 26th-27th 1988*, İstanbul, 40 – 46.
- Pinder –Wilson, R. H. (1964). Histoire de la Verrerie en Syrie- Syrian Glass. Medieval Period, *Bulletin Des Journées Internationales du Verre* (3), 24–29.

- Riis, P.J. - Poulsen, V. (1957). Les Verreries, *HAMA Fouilles Et Recherches 1931–1938, IV2, Les Verreries Et Poteries Medievales*, Copenhagen, 30–116.
- Rogers, J.M. (1998). European Inventories as a Source for the Distribution of Mamluk Enamelled Glass, *Gilded and Enamelled Glass from the Middle East*, (ed. Ward, R.), London, 69–73.
- Schwarzer, H. (2009). Spätantike, byzantinische und islamische Glasfunde aus Pergamon, *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean, Colloquia Anatolica et Aegaea – Acta Congressus Internationalis Smyrrensis II/* (ed. Lafli E.) Izmir, 85–109.
- Shelkownikov, B.A. (1966). Russian Glass from the 11th to 17th Century, *JGS* (8), 95 – 115.
- Tait, H. (1998). The Palmer Cup and Related glasses exported to Europe in the Middle Ages, *Gilded and Enamelled Glass from the Middle East*, (ed. Ward, R.), London, 50–55.
- Tezel, Y. (1994). *Metropolis Kazılarında Ele Geçen Cam Eserler*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Uysal, Z. (2008). *Kubadabad Sarayı Cam Buluntuları, (1981–2004)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Verita, M. (1998). Analyses of Early Enamelled Venetian Glass: Comparison with İslamic Glass, *Gilded and Enamelled Glass from the Middle East*, (ed. Ward, R.), London, 129–134.
- Weinberg, G. R. D. (1985). A Glass Factory of Crusader Times in Northern Israel (Preliminary Report), *AIHV* (10), 305–316.
- Williams, C.K. - Zervos, H.O. (1993). Frankish Corinth: 1992, *Hesperia*, 62 (1), 1–52.
- Whitcomb, D. (1983). Islamic Glass From Al-Qadim, Egypt, *JGS* (25), 101–108.
- Whitehouse, D. (1983). Medieval Glass in Italy: Some Recent Developments, *JGS* (25), 115–120.
- Whitehouse, D. (1991). *Glassmaking at Chorinth: A Reassessment, in Ateliers de verriers: De l'Antiquité a la période pré-industrielle*, Rouen, 73–82.
- Whitehouse, D. (1993). The Date of the Agora South Centre, Workshop at Corinth, *Archaeologia Medievale* (208), 659–662.
- Zecchin, L. (1969). Un decoratore di vetri a Murano alla fine del Duecento, *JGS* (11), 39–42.
- Zecchin, L. (1970). Fornaci muranesi fra il 1279 ed il 1290, *JGS* (12), 79–83.

ŞEKİLLER

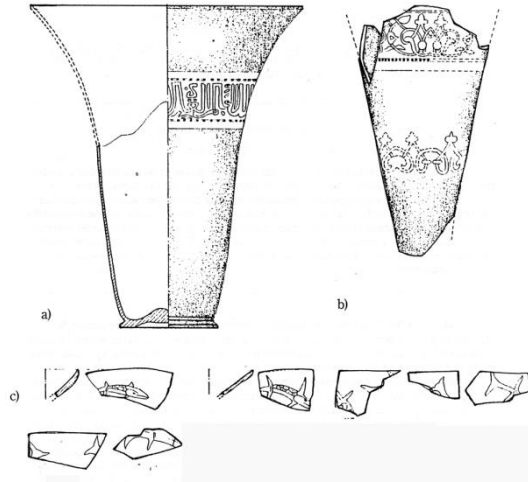

Res. 1 Venedik San Marco Hazinesinde bulunan; başkent üretimi kâse 10.yüzyıl
(http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?do_id=666&lang=en#) (erişim tarihi 21.11.2011)

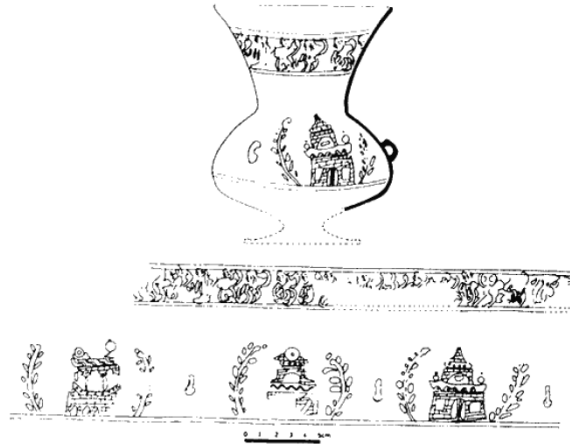

Res. 2 İslam üretimi emay ve yıldızlama teknikli cam eserler
(Carboni 2001, kat.no. 86a, 87, 96a)

Şek. 1 Samsat Buluntusu cam kadehler
(Öney 1990, s.69, çiz.2/a-c)

Şek. 2 Yumuktepe Höyüğü'nde bulunan cam kandil (Koroğlu 2004, s.131, Pl.IX)

Res. 3 Manastır yaşamını betimleyen Suriye üretimi Şişe (http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?do_id=1359&lang=en) (erişim tarihi/ 21.11.2011)

Res 4a-b Baltimore Bardakları
(<http://art.thewalters.org/detail/30576/beaker/>) (erişim tarihi 21.11.2011)

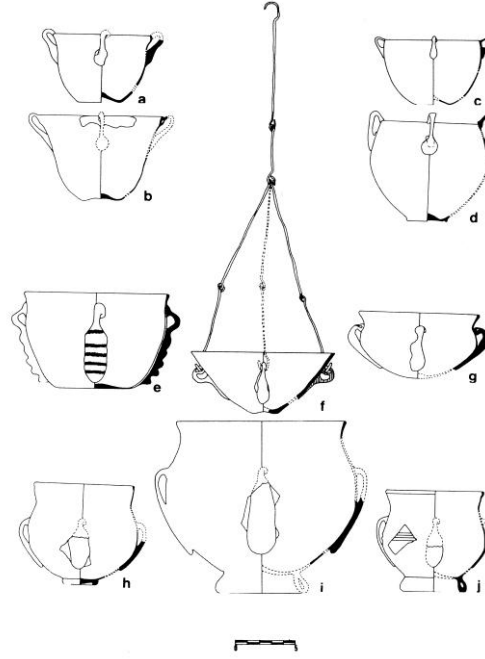

Res. 5 Aldrevandin usta imzalı bardak

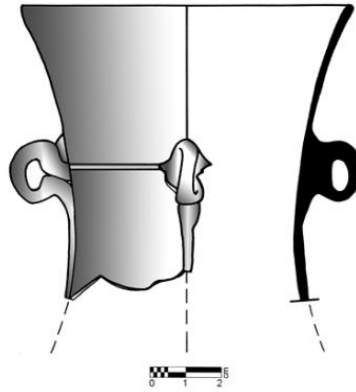
(http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/pe_mla/t/the_aldevandini_beaker.aspx)
(erişim tarihi. 21.11.2011)

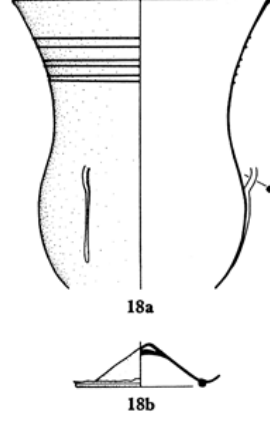
Res. 6 Avrupa'da bulunmuş Aldrevandin grubu bardaklar
(Krueger, 2002)

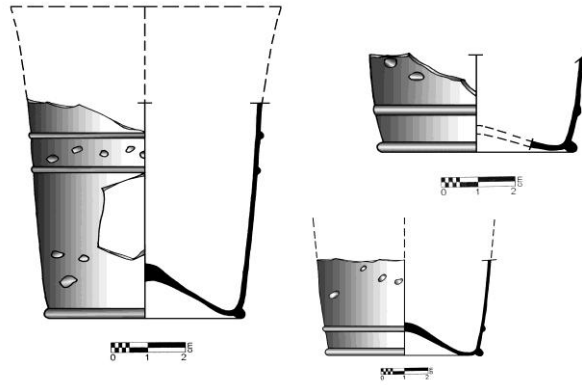
Şek. 3 Demre Aziz Nikolaos Kilisesi kulplu cam kandillerinden örnekler
(Olçay-Acara 1997, 263, Res.2)

Şek. 4 Kuşadası Kadıkalesi buluntusu
cam kandil (Oral Çakmakçı, 2008, 131,
Kat. No. 37)

Şek 5 Korinth buluntusu cam kandil
(Williams-Zervos, 1993, 24, fig. 6, 18a)

Şek. 6 Kuşadası Kadıkalesi buluntusu cam bardaklar
(Oral Çakmakçı 2008, kat.no.110-111,115)

Res. 7 Pergamon buluntusu cam bardak
(Schwarzer, 2009, 108, Taf.3/52)

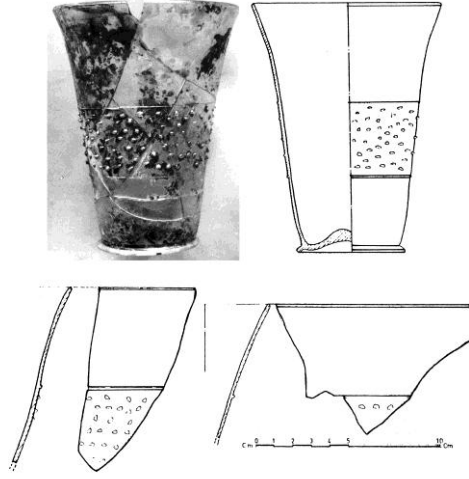
Res. 8 Kadıkalesi Kazısı'ndan emaye bezeli cam bardak parçaları
(foto. Z.CAKMAKCI)

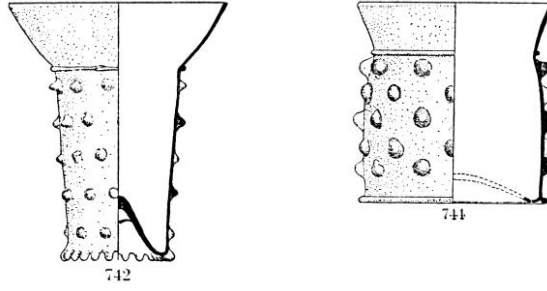
Res. 9 Venedik üretimi emaye bezeli cam bardak
(Mack, 2005, 200, res.126)

Res. 10 Suriye Müzesi'nden
cam bardak (Pinder –Wilson, 1964, 27, Fig.8)

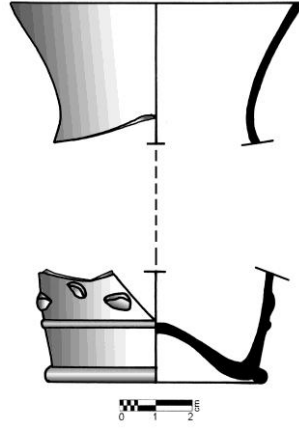

Şek. 7 Samsat buluntusu cam kadehler
(Öney, 1990, 68, çiz.1/a, res. 81, çiz.2/e-f)

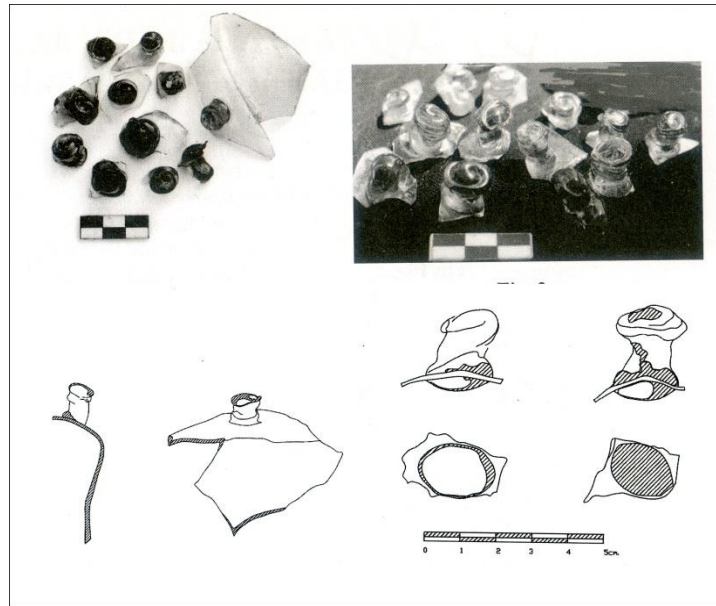

Şek. 8a-b Prunted beaker bardak tip 1/ tip 2 (Davidson 1952, 113, Fig. 14, Kat.no. 742,744, çiz.2/e-f)

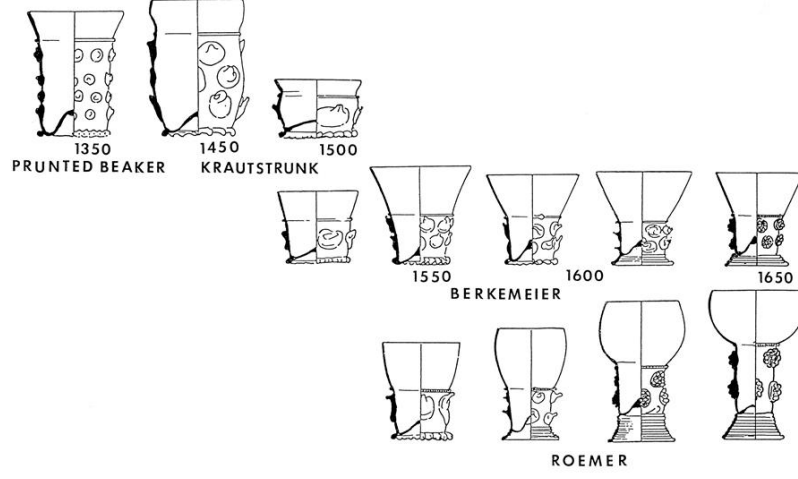

Şek. 10 Kadikalesi buluntusu pruned beaker benzeri bir bardak
(Oral Çakmakçı 2008, 222, Kat. No.128)

Şek. 11 Alanya İç kale kazılarında iri cam aplikasyonlu cam parçaları (Bakırer 2009, 199-212, fig.1-6)

Şek. 12 Prunted beaker bardakların kronolojik gelişimi (Henkes.-Henderson 1998)